

Mladen Lazić

U SUSRET ZATVORENOM DRUŠTVU?

Klasna reprodukcija u socijalizmu.

Naprijed, Zagreb 1987 (175 str.)

V drugi polovici 80-ih let lahko zasledimo povečano zanimanje jugoslovanskih sociologov za problematiko socialne strukture, ki se je izrazilo v večjem številu raziskav o družbenih neenakostih, socialni stratifikaciji in razredni strukturi. Mednje sodi tudi raziskovalni projekt na Hrvaškem »Sociokulturni razvoj«¹, v okviru katerega je nastala Lazićeva knjiga o razredni reprodukciji v socializmu. Avtor daje v knjigi poseben poudarek razkrivanju vzorcev reprodukcije vladajočega razreda, ki ga označi kot »razred kolektivnih lastnikov«. Knjiga je razdeljena na dva dela: 1) teoretični del, v katerem je predstavljen model razredne strukture socialističnih družb in predstavlja izhodišče empirične analize v drugem delu; 2) prikaz in interpretacija rezultatov empirične analize o vertikalni družbeni mobilnosti in reprodukciji družbenih skupin na podatkih za Hrvatsko.

V *prvem delu* avtor poda teoretični okvir za empirično analizo. Pri tem izhaja iz predpostavke, da se socializem, tako kot kapitalizem, vzpostavi kot posebna družbeno-ekonomska formacija. Po Lazićevem mnenju je bis:vena črta ločnica, po kateri lahko razlikujemo konstituiranje družbenih razredov v kapitalizmu in socializmu, *razlikovanje med trgov in planom*. Tako mu izhodišče za definicijo razredov v socializmu predstavlja teza o *planski proizvodnji* kot osrednjem načinu proizvodnje v socializmu, ki je nadomestila kapitalistično blagovno proizvodnjo. V nasprotju z dvojno naravo blaga v kapitalizmu, ki se izraža v razmerju med uporabno in menjalno (tržno) vrednostjo, Lazić vidi *dvojno naravo planskega proizvoda* v razmerju med *uporabno in plansko vrednostjo*. V tem kontekstu razlikuje *potrebno delo* in *sistemsko delo*, pri čemer je potrebno delo tisto, ki omogoča »reprodukcijo dosežene stopnje civilizacijskega razvoja« (str. 31), sistemsko delo kot dominantno pa je tisto, ki zagotavlja »samoreprodukcijo vzpostavljenega sistema družbene organizacije produkcije« (torej socializma) (str. 32). Ravno to razmerje med potrebnim in sistemskim delom pa predstavlja jedro razredne vladavine v socializmu (str. 33). Drugače kot v kapitalizmu, kjer predstavlja osnovni indikator prepoznavanja razredov pravni institut privatne lastnine, je v socializmu stvar bolj zapletena, saj predstavlja izhodišče razredne diferenciacije dejanske vloge v družbeni reprodukciji. Identifikacija razredov v socializmu je zato »raziskovalni problem« (str. 37).

Lazić v svoj teoretični model razrednosti socialistične družbe postavi odnose med tremi osnovnimi razredi: 1) *razred kolektivnih lastnikov*; 2) *posredujoči razred*; 3) *delavstvo*. Planiranje je v socializmu tista dejavnost, za katero je pooblaščen vladajoči razred – *razred kolektivnih lastnikov*; za položaj pripadnikov razreda je torej značilno opravljanje »sistemskega dela«. Za vladajoči razred je značilna stroga hierarhična »piramidalna« struktura. Njen vrh predstavljajo najvišji partijski in državni funkcionarji, na dnu piramide pa so direktorji podjetij. Hierarhija se torej konča na tisti točki, s katere imajo posamezniki še (formalno ali neformalno) moč imenovanja na nižje položaje (str. 37-44). *Posredni razred* pa sestavljata dva sloja: a) sloj, ki ga na kratko lahko imenujemo *višji uslužbenci* in ga sestavlja skupina, ki jo označuje opravljanje sistemskega dela (uslužbenci v državnih službah, vojski, razni odgo-

vorni uredniki, referenti v partijskem aparatu ipd.); b) sloj *strokovnjakov*, pri katerih prevladuje potrebno delo (str. 52-56). *Delavstvo* kot podrejeni razred Lazić razdeli na tri osnovne kategorije: a) skupina, ki opravlja pretežno sistemsko delo (vrsta »nižjih uslužbencev«, varnostnikov, policajev, delovodij ipd.); b) drugo skupino predstavlja izobrazbeni vrh delavstva – tehniki, ki so v dokaj protislovnem položaju, na meji med delavstvom in strokovnjaki; c) osrednjo kategorijo delavstva pa predstavlja sloj nekvalificiranih in kvalificiranih delavcev – delavstvo v ožjem smislu (str. 56–74).

V zaključku teoretičnega dela Lazić na kratko prikaže še osnovne probleme razredne reprodukcije s poudarkom na razredu kolektivnih lastnikov. Tukaj opozori na dejstvo, da se z ukinitvijo instituta privatne lastnine produkcijskih sredstev v socializmu ukine dedovanje kot instrument rekrutacije v razred kolektivnih lastnikov. Reprodukcijski razred kolektivnih lastnikov je zato podrejen principu nadrejenosti/podrejenosti hierarhične organizacije razreda. Pri tem igra bistveno vlogo imenovanje s pozicije višjega položaja na nižje položaje. Z reprodukcijo razreda kolektivnih lastnikov pa Lazić razume predvsem naslednja dva procesa: a) premike znotraj hierarhije razreda, ki so lahko napredovanje, ker pa se pojavi problem »prenaseljenosti« razreda je bolj običajna rotacija; b) absorpcija novih pripadnikov razreda. Bistveno merilo za vstop novih članov sta članstvo v Partiji (ZK) in stopnja izobrazbe. Pri tem kot glavni izhodiščni položaj za vstop v razred kolektivnih lastnikov vidi v posrednem razredu in sicer predvsem pri tistih slojih, ki opravljajo sistemsko delo. (str. 63-74).

V *drugem delu* avtor poda interpretacijo podatkov empirične raziskave vertikalne (intergeneracijske in intrageneracijske) mobilnosti osnovnih družbenih skupin na Hrvaškem. Podatki so bili zbrani v letu 1984 na kvotnem vzorcu, tako da je bilo z raziskavo v približno istem obsegu zajetih devet slojev, ki sestavljajo tri osnovne razrede, dodan je sloj zasebnikov: 1) politični funkcionarji, direktorji; 2) sloji sistemskega dela in sloji potrebnega dela posrednega razreda; 3) rutinski uslužbenci, KV in VKV delavci, NK in PK delavci; 4) obrtniki, kmetje. Zanimal ga je predvsem družbeni izvor slojev, ki so bili vključeni v raziskavo (inflow tabele). Poleg tega pa z nekakšno dinamično analizo poskuša prikazati spreminjanje vzorcev reprodukcije posameznih družbenih slojev v povojnem obdobju. Bistveno dogajanje, ki je določalo te procese mobilnosti, so vsekakor intenzivne strukturalne spremembe, ki so potekale predvsem v obliki pospešene deagrarnizacije in ekspanzije srednjih slojev. To se odraža že v tem, da je socialni izvor sedanjega vladajočega razreda zelo pisan, pri čemer pa vendarle prevladujejo nižji sloji (tabela 1 na str. 85 in tabela 2 na str. 89). Z omenjenim dinamičnim vidikom analize in z analizo neto mobilnosti pa avtor pokaže, da se višji sloji (vladajoči razred) zapirajo pred nižjim in da se odpirajo predvsem proti srednjim slojem (posredni razred). Položaj v razredu kolektivnih lastnikov se torej ne deduje, ampak je praviloma *dosežek individualne kariere*. Kljub temu pa rezultati kažejo, da obstajajo določeni *zaščitni mehanizmi*, ki onemogočajo padec v nižje sloje. Enkrat doseženi položaj v razredu kolektivnih lastnikov je dokaj stabilen, ravno tako pa velja za potomce, da praviloma zasedajo položaje v posrednem razredu, ki omogočajo najlažji prehod v vladajoči razred. Po drugi strani pa je za sloj kmetov in delavcev značilna visoka stopnja samoreprodukcije in majhna možnost prehoda v višje sloje. Pri tem Lazić primere pripadnikov razreda delavstva, ki jim uspe preskok v razred kolektivnih lastnikov, pojasnjuje z dejstvom, da sistem utemeljuje svojo legitimnost na ideologiji proletariata (komunizem). Rezultati pa tudi potrjujejo predpostavko o *osnovnih kanalih vertikalne mobilnosti*: v celotnem povojnem obdobju se pokaže, da se je krepil

pomen *izobrazbe*, ravno tako pa je bila vseskozi pomembna *politična kariera*.

Lazić se v svoji knjigi loteva problema, ki sociologom povzroča velike težave: gre za poskus operacionalizacije (marksistične) razredne teorije pri empiričnem raziskovanju socialne strukture socialistične družbe. Njegova teoretska analiza v bistvu pomeni konstrukcijo nekakšnega idealno-tipskega modela razredne strukture socialističnih družb. Pri tem izhaja iz Marxove analize kapitalizma in se osredotoča na ekonomsko sfero kot ključno za definiranje razredov v socializmu. Posebno pozornost posveča problemu konstituiranja razreda kolektivnih lastnikov kot relativno nove skupine, ki se je v času raziskovanja še vedno oblikovala. Ravno v zvezi s predpostavko o obstoju razreda kolektivnih lastnikov se odpira največ vprašanj in ugovorov, ki pa ne izpodbijajo utemeljenosti razmišljanja v smeri, ki jo ponuja Lazić. Pojav t. i. socialističnih družb in postmoderni trendi razvoja v kapitalističnih družbah postavljajo pred družboslovce potrebo po teoretskem razmisleku o redefiniciji pojma »družbeni razred«, saj se glede na obstoječe razredne teorije (npr. marksistična, Webrova) pojavljajo utemeljeni dvomi o razrednosti sodobnih družb.

V prvi vrsti se postavlja vprašanje o utemeljenosti vztrajanja pri sociološki kategoriji družbenega razreda, ki jo Lazić utemeljuje v ekonomski sferi. S tem se srečujemo tudi pri Marxu in pri Webru. Lazić namreč zavrača tezo o politični strukturi kot dominantni strukturi v socializmu: kapitalizem in socializem se torej ne razlikujeta po tem, da je v prvem dominantna ekonomska struktura, v drugem pa politična – pri obeh gre za dominantnost ekonomske strukture. Zato tudi v posebnem razdelku svoje knjige poskuša zavrnilo tezo o socializmu kot »politični družbi«, v kateri politična struktura naddoloča ekonomsko (str. 17–22). Tako v njegovem modelu dobi plan (kot nadomestilo za trg) mesto osrednje ekonomske kategorije in s tem postane ključno merilo razredne delitve v socializmu. Ravno v zvezi s tem pa so mogoči tudi ugovori. Postavlja se namreč vprašanje, ali je v socializmu plan dejansko primarno *ekonomska* kategorija, ali pa je predvsem inštrument za *politično* obvladovanje celotne družbene reprodukcije. Dejstvo je namreč, da je socialistična družba »projektna« družba, v kateri je vse podrejeno doseganju nekega končnega cilja, medtem ko je v kapitalizmu osnovni motiv, ki določa celotno življenje, ustvarjanje dobička. Torej lahko rečemo, da je v nasprotju s kapitalizmom, v katerem je dominantna ekonomska sfera, v socializmu dominantna politična ali pa celo ideološka sfera. Res je sicer (tako kot pravi npr. Poulantzas), da je ekonomska struktura navsezadnje odločilna tako v socializmu kot kapitalizmu, vendar pa je v kapitalizmu dominantna ekonomska, v socializmu pa ideološka struktura, kar se izraža v partijskem obvladovanju vseh področij življenja. V ospredje je torej postavljena *ideološka* funkcija ohranjanja obstoječega sistema (problem reprodukcije). Obvladovanje dejavnosti planiranja torej Lazić utemeljeno razume kot osrednje merilo identifikacije vladajočega razreda v socializmu, vendar pa s tem v bistvu odstopa od ekonomskega utemeljevanja razredne diferenciacije in definira razred predvsem kot »politično« kategorijo. To se izraža že v sami strukturi razreda kolektivnih lastnikov, ki jo avtor opredeli kot hierarhični sistem odnosov nadrejenosti/podrejenosti, katerega osrednjo kategorijo predstavlja sloj političnih funkcionarjev.

V ospredje razrednih odnosov je tako postavljen problem (politične) *dominacije*, medtem ko teorija eksploatacije (v Marxovem smislu) izgublja svojo utemeljenost. To je posebej izrazito navzoče v Jugoslaviji, kjer je z uvedbo kategorije »družbene lastnine« do popolnosti izvedena destrukcija lastnine produkcijskih sredstev, tako v pravnem kot v ekonomskem smislu. (S tem

seveda postaja vprašljiva tudi sintagma »razred kolektivnih lastnikov«.) Ukinitev lastnine, uveljavljanje (ideološkega koncepta »združenega dela« in fetišizacije plana (vse to kot materialna eksistenca vladajoče ideologije) povzroči transformacijo (in maskiranje) razrednih odnosov kot odnosov eksploatacije. V tem kontekstu prevzame presežna vrednost funkcijo zagotavljanja pogojev za opravljanje systemskega dela (razni davki in »prispevki«) in tako uresničuje (ideološko) funkcijo ohranjanja obstoječega sistema vladavine, v katerem se prisvajanje presežne vrednosti izraža predvsem v obliki »naturalnih« privilegijev vladajoče elite (na to opozarja tudi Lazić: str. 33/34).

Kljub tem razlikam na področju razrednega strukturiranja pa lahko rečemo, da je tako za socializem kot kapitalizem v osnovi značilen isti način proizvodnje – *industrijski način proizvodnje*, ki zahteva seveda tudi določen tip organizacije dela in tudi širših pogojev proizvodnje. Od tod potem izvira konkretna funkcionalna porazdelitev vlog – delitev dela, ki ima za posledico podobno slojevsko strukturo v obeh tipih družb. Pri tem pa je pomembno dejstvo, da se v socializmu dogodi premik od lastnine k delitvi dela kot ključnemu merilu razrednega ločevanja. Ta premik in pa ideologizacija praktično vseh področij življenja seveda pomembno vplivata na določene transformacije v sami hierarhični strukturi družbene slojevitosti socialističnih družb. Tako npr. raziskave socialne stratifikacije v Jugoslaviji opozarjajo na posebno in relativno samostojno vertikalno razsežnost družbenega položaja – *politično moč*.² Očitno gre za določeno prepletanje meril razredne in slojevske diferenciacije. Tako tudi v empiričnem raziskovanju socialne strukture srečujemo kombinacije razrednega in stratifikacijskega pristopa: najbolj običajen je primer operacionalizacija razredne teorije s pomočjo elementov stratifikacijskega pristopa. Rečemo lahko, da je takšna kombinacija značilna tudi za Lazićevo študijo, kjer je empirična analiza usmerjena na interpretacijo podatkov vertikalne družbene mobilnosti v prostoru socialne stratifikacije. Lazić torej indikatorje za razrednost socialne strukture in za vzorce razredne reprodukcije išče znotraj različnih elementov stratifikacijske strukture družbe. V njegovem primeru torej zaprtost kanalov vertikalne mobilnosti predstavlja indikator, na osnovi katerega sklepa o obstoju razrednih odnosov v jugoslovanski družbi.³ Tudi Lazićevo spoprijemanje s problemom operacionalizacije razredne teorije v empiričnem raziskovanju kaže na to, da pri tem ne gre brez »asistence« elementov stratifikacijske teorije. V skrajni konsekvenci to lahko pomeni dvoje: ali neuporabnost obstoječih razrednih teorij za empirično raziskovanje, ali pa »nerazrednost« jugoslovanske družbe.

Lazićeva knjiga vsekakor načenja številna relevantna vprašanja in probleme v zvezi z analizo socialne strukture socialističnih družb. Pri tem posebej izstopajo nekateri metodološki problemi konceptualizacije razredne oz. nasploh slojevske strukture. Lazić pa je s svojim pristopom vsaj delno uspel odgrniti ideološko pregrinjalo, ki je prekrivalo praktično vsa področja življenja v socializmu. Vendar pa se pri tem ni dotaknil problemov, ki jih tudi označuje možna ideološka »impregnacija« in ki so pomembni v procesih razredne reprodukcije in nasploh reprodukcije obstoječega sistema. Tukaj mislim predvsem na problem zavesti družbenih slojev, na razredno zavest, stil življenja in nasploh celotno področje družbene akcije, kar vse predstavlja pomembne elemente za konstituiranje družbenih skupin (razredov) kot prepoznavnih družbenih subjektov. Rezultati nekaterih novejših raziskav, ki obravnavajo tudi te probleme, namreč omogočajo tudi takšno interpretacijo, da aktualne spremembe v Jugoslaviji (in v drugih realsocialističnih državah) izvirajo prej iz konflikta med vladajočo elito in srednjimi sloji (npr. strokovnja-

ki)⁴, ali iz nacionalnih konfliktov⁵, kot pa iz nasprotja med razredom kolektivnih lastnikov in delavstvom, ki je po Lazičevem mnenju temeljno (razredno) nasprotje v Jugoslaviji.

Mitja Hafner-Fink

OPOMBE

- 1 Več o raziskovanju v okviru tega projekta si lahko ogledamo v *Reviji za sociologijo* vol. XVI, 1-4, 1986 in v študiji *Reprodukcija društvenih grupa u Hrvatskoj*, IDIS, Zagreb, 1986.
- 2 To kažejo rezultati raziskave, ki je bila opravljena na začetku 70-ih let v Sloveniji in Makedoniji, pa tudi več kot petnajst let kasneje rezultati v okviru jugoslovanskega projekta »Klasno bičje«.
- 3 E. O. Wright pa npr. v svoji razredni teoriji vidi indikatorje za odnose eksploatacije v neenakomerni oz. neporacionalni porazdelitvi dohodkov (*Wright: A General Framework for the Analysis of Class Structure. Politics and Society, Vol. XIII, 4/1984: 383-423*).
- 4 Glej npr. M. Hafner-Fink: *Ideologija in zavest družbenih slojev v Sloveniji*. MC CK ZKS, Ljubljana 1989.
- 5 Glej npr. G. Tomc: *Razredna dekompozicija in nacionalno formiranje v povojni Jugoslaviji*. *Problemi (Literatura)*, XXV, 4/1987: 175-194.